

BERNT THELIN

Polletter använda på automatrestauranger i Stockholm

”Såsom kändt ha automatrestauranter öppnats i flera städer i våra grannland och i utlandet. I dagarna skall en dylik restaurant öppnas i Stockholm och skrifves i N.D.A. bland annat härom: Att draga slutsatsen, att den kommer att bli en ny ”guld” krog, vore förhastadt. Snarare blir den en konkurrent till våra ölstugor och bierhallar.

Men det är något aldeles nytt med denna restaurant. Den kommer att för första gången i praktiken realisera innebördens i ”Bort med drickspengarne”. Och den gör detta genom det mest radikala medel, man gerna kan tänka sig: man får sjelf ombestyra den uppassning, som kan komma i fråga. På denna grund skulle den med fullt lika stort skäl kunna kallas auto-matservering som automat-servering eller, såsom den sjelf benämner sig, automatrestaurant.

Hur ser då en automatrestaurant ut invändigt? Utefter ena långväggen står stolar och bord, utefter den andra äro sjelfva apparaterna automatiskåpen, uppstälda. Till antalet tre, ha de olika missioner att fylla. Längst in, liksom i en liten afdelning för sig hvilken restaurantens innehafvare ämnar hufvudsakligen reservera för damer, står det skåp, som levererar kaffe (dock utan påtår), choklad, thé och buljong. De olika dryckerna kokas först i köket, hvarpå de hållas ned i små cylindrar på apparatens baksida med hvilka kranarne på framsidan stå i förbindelse. Men för att dryckerna i reservoirerna skola hållas varma, äro dessa senare omgifna af vatten, som kokas upp med gas. Å ett annat skåps skyltar läser man namnen på olika sorters öl och vin. I det tredje sker smörgåsutdelningen. Här ligga smörgåsarne färdigbredda på assietter, hvilka åter äro placerade på små hyllor. För hvor gång man släpper ned sin 10-, 25- eller 50 öring i den derför afsedda springan, sjunker en af hyllorna ned till diskens nivå. Dervid har man endast att taga fram assietten.

Interiör från Quisisana-automaten i Stockholm.
Vykort postat 1902.

De tre automatiskåpen skilja sig sålunda rätt betydligt från vanliga matskåp. Till sitt yttre äro de ganska prydliga, utförda i marmor och mahogny samt försedda med facettslipade speglar. Ingenting är heller sparadt för att göra sjelfva lokalen så elegant som möjligt. En nyhet för Stockholm och en ur renhållningssynpunkt betydelsefull nyhet är, att väggarna beklädts med marmor imiterande glasplattor.

Det kan väl sättas i fråga, om restauranter af detta slag kunna ha någon framtid här i Stockholm samt om de komma att användas af medelklassen eller blott bli ett slags folkkök. Att 8 stycken inrättats i Kristiania på mindre än ett år, synes ju tyda på deras användbarhet.”

Ovanstående citat är hämtat ur tidningen *Kalmar* den 20 september 1899, det är då de första automatrestaurangerna öppnade i Sverige - två i Stockholm, en i Göteborg och två i Malmö.

Automatrestauranger var en tysk uppfinning från 1896 och de första tillverkades av Quisisana Automatenfabrik i Berlin. Rättigheterna för den skandinaviska marknaden köptes av en norsk

Automatrestaurang i huvudstaden? Skandinavisk Automat Co. i Kristiania, hvilket innehåller generalagenturen för Sverige, Norge, Danmark och Finland för de nyuppförda automatrestaurangerna, lär ha för afsigt att inom den närmaste tiden äfven i Stockholm inrätta en dylig restaurant för servering af varma och kalla rätter, äfvensom dricksvaror.

Notis ur tidningen Kalmar 19 dec 1898.

firma och via denna kom automatrestaurangerna till Sverige 1899. Det dröjde dock inte länge innan svensk tillverkning av liknande automater startade. Dessa konkurrerade snart ut de utländska tillverkarna.

Det var framför allt under 1900-talets två första decennier som automatrestauranger etablerades. Totalt i landet bör det ha funnits knappt 150 olika automater. De flest fanns, inte helt överraskande, i Stockholm där det genom åren fanns ett 60-tal. I övrigt fanns de spridda från Boden i norr till Ystad i söder.

Som framgår ovan var restaurangerna inte speciellt automatiska. Bakom den vägg kunden såg fanns personalen som lagade maten och fyllde på "automaten". Dock fanns det en del fördelar med dessa restauranger. Man behövde inte vänta på kypare för servering och inte heller för nota och betalning. Man slapp betala dricks och garderobsavgift. De särskilda damavdelningarna, som nämns ovan, fyllde också en stor uppgift. Kvinnor kunde annars vid denna tid inte gå ensamma på restaurang, men många hade nu kommit ut i arbetslivet och behövde något att äta på lunchen.

Automaterna drevs alltså till en början i en form som liknar dagen franchise-system. Eftersom det uthyrande bolaget ville ha full insyn i affärerna så blev aktiebolag den naturliga bolagsformen. Detta var annars ovanligt inom restaurangbranschen, där de flesta företagen var enskilda firmor. När sedan franchise-formen för företagandet försvann kom också många automataktiebolag att avregistreras för att drivas vidare som enskilda firmor.

Som sagts tidigare konkurrerade svenska tillverkare av automater snart ut de utländska. De största var Nya Automatfabriken, som fanns 1908-1918, och Josef Jonssons Automatfabrik, som

fanns 1905-1922. Dessutom fanns en handfull mindre fabriker. Om vi uppskattar att det totalt fanns ca 150 automatrestauranger i hela landet under ca 25 år, så kan man lätt inse att det blev en hård konkurrens mellan tillverkarna.

Första världskriget förändrade världen, även för automatrestaurangerna. De var inte längre de eftertraktade nymodigheter de en gång var. De elektrifierades aldrig, trots att det mestadels runt omkring dem drevs elektriskt, och de var ju, som sagt, aldrig speciellt automatiska.

På 1920-talet upphörde många av automatrestaurangerna. En del fortsatte restaurangverksamheten och behöll namnet och de vackra inredningarna, nu bara som dekorationsfaktor. Från att ha varit nya och moderna blev de nu ofta mer att betrakta som andra klassens restauranger tillsammans med ölhallar och liknande.

Det finns polletter som kan knytas till automatrestauranger. Många av dessa polletter beställdes via Josef Jonssons Automatfabrik. Firman var agent för C.C. Sporrong & Co i Stockholm, som var den dominerande firman på pollettmarknaden. Att erbjuda t.ex. polletter blev förmodligen ett sätt att komplettera själva automat tillverkandet.

Polletterna var av lite olika typer och de flesta är svåra att veta hur de användes. Dessutom är det inte känt att några automater skulle ta emot polletter. De var normalt konstruerade för mynt.

En typ av polletter som man känner från andra restauranger är kyparepolletter, eller valörpolletter. De är standardpolletter av Sporrons tillverkning med restaurangens, eller källarmästarens, initialer på åtsidan (se t.ex. bild 1 nedan). En del automatrestauranger hade förutom automatdelen även en vanlig restaurangdel. Kyparepolletter kan ha använts i denna del eller kan också ha använts i restaurangen sedan denna helt övergått från att vara automat till att bli en vanlig restaurang.

Kyparepolletter användes vanligtvis i ett system där en kypare var inblandade. Till exempel kunde man betala i förväg i en kassa och sedan i restaurangen betala kyparen med sina polletter. Detta tillvägagångssätt förutsätter nästan att dricks inte betalandes, vilket också var vanligt just för automatrestaurangerna.

En annan grupp av polletter, som bara är kända från automatrestauranger, är relativt små polletter, vanligtvis i valörerna 25, 15 och 12 öre, med en diameter på 20, 13 och 14 mm. De är alldelös för små och lätt för att kunna användas i en automat. Kanske har de ingått i någon form av rabattsysteem för stamkunder, men om detta är inget känt.

En tredje grupp är polletter av egen design. Dessa har troligen haft samma funktion som kyparepolletterna.

Som nämns ovan fanns det genom åren ett 60-tal automatrestauranger i Stockholm och polletter som hör till ca 20 av dessa har kunnat identifieras.

1

Automat-Buffén

Automat-Buffén på Vasagatan 14 öppnade 1909 med Hilda Bohlin som föreståndare. Samma år, i juni 1909, beställdes via Nürnbergsgryggeri 1050 valörpölletter stämpelade AB. De beställdes i valörerna 100 (300 st), 50 (150 st), 25 (250 st), 10 (250 st) och 5 (100 st). Automaten fanns kvar åtminstone till mitten på 1920-talet.

2

3

Automatbyffén "45:an"

Automatbyffén "45:an" låg på Regeringsgatan 45, mitt emot NK, mellan 1916 och 1922. Då ändrades namnet till Restaurant 45:an. Automatinredningen ansågs ta för stor plats och vara opraktisk, och man övergick till vanlig servering. Polletter användes i valörerna 30 och 15 öre.

4

5

6

Automaten "Bolaget"

En pollett med namnet BOLAGET har i boken *Stockholmpölletter* tillskrivits Norra (eller Nya) Automat AB i Stockholm. Något automatbolag med detta namn har dock troligen aldrig funnits. Ytterligare en pollett, med texten N.A.A.B., tillskrives här samma bolag. Denna pollett kan bevisligen hämföras till ett annat automatbolag (se Nyköpings Automat AB nedan). Jag känner till tre polletter från BOLAGET, i valörerna 25, 15 och 12 öre. Min hypotes är att dessa hör till ett av de första bolagen som startade automatrestauranger i Stockholm, AB Automaten, startat 1899. Bolaget hade tre automater, en på Drottninggatan 19, en på Slussplan 63 och en på Hamngatan 20. Att märka sina polletter med restaurangens namn, "Automaten", skulle ju inte vara särskilt klargörande eftersom alla andra också kunde kallas så. Dessutom fanns det ett logiskt skäl till att ha samma polletter för alla tre restaurangerna, så då fick det bli "Bolaget". De tre automatrestaurangerna hade lite olika långa liv. Hamngatan stängde i mitten på 1910-talet medan Drottninggatan och Slussplan fanns kvar en bit in på 1920-talet.

7

8

9

12

Automataktiebolaget City

Verksamheten startade på Västerlånggatan 38 år 1904, under verkställande direktören Carl Fredrik Fürst, och fanns kvar till 1918. En valörpöllett 10 öre samt två andra polletter med valörerna 15 och 12 öre är kända.

10

14

11

13

14

15

Drott-Automaten

Drott-automaten fanns på Drottninggatan 31. Verksamheten startade 1908 och ser ut att ha varit igång till i mitten på 1920-talet. Polletter beställdes hos Sporrong i mars 1908. I mässing beställdes valörerna 50, 10, 5 och 1 samt i koppar valörerna 10, 5 och 1.

Hellmans Automat

Eva Hellman & Co hade enligt annons i tidningen Idun 1903 och Stockholms Adresskalender 1900-1907 "hushållsskola, matsalar, automat & buffet" på Drottninggatan 68. Verksamheten verkar ha funnits mellan 1900 och 1907, dock nämns "automat" först 1904. Polletter är kända med valörerna 100, 50, 35 och 10. Fram till 1907 är Eva och John F. Hellman båda delägare i Eva Hellman & Co. John F. är dessutom innehavare av Hotell Hellman och endast denna del fortsätter efter 1907.

16

19

Automaten Humlan

Automaten Humlan startar år 1900 på Drottninggatan 41 och blir aktiebolag 1907. En pollett med valören 15 öre är känd.

17

Automaten Karla

Karla-automaten var verksam från 1914 på Karlavägen 63 och ser ut att ha funnits kvar en bit in på 1920-talet. Något tidigare, mellan 1907 och 1911 fanns på Karlavägen 33 Automat Biograf AB Karla. En pollett med valören 15 öre är känd. Vilket av företagen som använt polletten är inte känt och inte heller om det finns någon koppling mellan de två bolagen.

18

Automaten Klas Horn

Automaten Klas Horn startade 1909 på Hornsgatan 64. I februari 1909 beställdes via Josef Johnssons Automatfabrik hos Sporrong 1050 olika valörpolletter stämpelade AK. Följande valörer beställdes: 100 (300 st), 50 (150 st), 25 (250 st), 10 (250 st) och 5 (100 st).

Kungsbro Automaten

Kungsbro Automaten startade 1911 och låg på Kungsbroplan 2. Den fanns endast en kort period och försvinner från adresskalendern 1916. I januari 1911 beställdes via Josef Johnssons Automatfabrik 800 valörpolletter stämpelade KA. Valörerna som beställdes var 100 (200 st), 50 (100 st), 25 (200 st), 10 (200 st) och 5 (100 st).

20

21

Automaten Norrmalm

Norrmalms-automaten startade 1908 och låg på Norrmalmstorg 3. I december 1908 beställdes via Josef Johnssons Automatfabrik hos Sporrong 1050 olika valörpolletter stämpelade AN. Följande valörer beställdes: 100 (300 st), 50 (150 st), 25 (250 st), 10 (250 st) och 5 (100 st).

22

23

24

25

26

27

Automaten Quisisana

Quisisanaautomaten öppnades 1899 samtidigt i Stockholm, Göteborg och Malmö. De använde automater tillverkade i Berlin. Stockholmsautomaten fanns på Biblioteksgatan 12 och fanns kvar i adresskalendern till 1918.

Ragvalds Automaten

Ragvalds Automaten startade sin verksamhet 1907 på Hornsgatan 26 och fanns kvar till 1914. I september 1908 beställdes 900 olika valörs polletter, stämplade RA, via Josef Jonssons automatafabrik. Valörerna som beställdes var 100 (300 st), 50 (100 st), 25 (200 st), 10 (200 st) och 5 (300 st).

28

29

30

Automaten Skafferiet

Polletter märkta med "AUTOMATA" ska enligt boken Stockholmspolletter höra till Automaten Skafferiet, som startade 1901. Denna automat fanns på Drottninggatan 88. Polletterna beställdes hos Sporrong i januari 1917. Automaten fanns kvar i slutet på 1920-talet.

31

35

32

36

Sture Automaten

Sture Automaten startade sin verksamhet 1905 och hade adressen Birgerjarlsgatan 19. Ingången till automaten var dock från Kungsgatan. Automaten ska ha funnits kvar till 1933, men det är osäkert om den då fortfarande var automat eller bara behållit namnet. Två polletter med valörerna 15 och 12 öre är kända.

33

34

Turist Automaten

Polletterna till Turist Automaten beställdes hos Sporrong i januari 1917. I Stockholms Adresskalender hittar man ingen automat med det namnet. Polletterna beställdes via Josef Jonssons Automatfabrik samtidigt med andra polletter till Stockholmsautomater. Norrländsautomaten, med adress Norrländsgatan 16, hade en kort verksamhet mellan 1917 och 1918. I samma fastighet med samma adress fanns också Svenska Turistföreningen. Min hypotes är att automaten inspirerats av Turistföreningen och kanske allmänt kallats Turist-automaten. Polletter med valörerna 15 och 12 öre är kända.

37

38

39

Tegnér Automaten

Tegnér Automaten ingick i Automataktiebolaget Svea som startade sin verksamhet 1901. Automaten låg på Tegnérsgatan 23. Tegnér-automaten beställde valörpolletter, valörerna 10 och 5 och stämprade TA, hos Sporrong i juni 1909. Verksamheten ser ut att ha upphört ca 1918.

Vasa Automaten

Vasa Automaten ingick i Automataktiebolaget Svea som startade sin verksamhet 1901. Automaten låg på Vasagatan 44 (senare Vasagatan 15-17). Polletterna, med valörerna 25, 15 och 12 öre, beställdes hos Sporrong i januari 1917. Automaten fanns kvar till i slutet av 1920-talet.

BESÖK Vasa Automaten och Tegnér Automaten
VASAGATAN 15 & 17 Hörnet af Kungsatan
TEGNÉRGATAN 23

Frukost: Varmrätt och öl ..... från Kr. 0:35
Middag: Två rätter och öl ..... " 0:70
Supé: Varmrätt och öl ..... " 0:35

Oppet 8.30 f. m.—12 e. m. Stockholm elegantaste automatrestauranger med Öl- och VIN-servering

40

Nyköpings Automat AB

Polletterna från Nyköpings Automat AB kommer med i denna översikt över Stockholms automatpolletter då denna pollett finns med i boken *Stockholmspolletter* som en Stockholmspollett (under "Norra Automat AB"). I korrespondensen från Sporrong framgår det dock tydigt att detta inte är korrekt. Polletten, med valören 15 öre och med bokstäverna N.A.A.B., beställdes i januari 1917 av Nyköpings Automat AB.

Litteratur

Golabiewski Lannby, Monica & Wiséhn, Ian. *Stockholmspolletter*. Stockholm 2010.

Gratzer, Karl. *Småföretagandets villkor. Automatrestauranger under 1900-talet*. Akad. avhandl. Stockholm 1996.

Gratzer, Karl. *Snabbmat i automat. Småföretagandets villkor*. Stockholm 1998.

Kindblad, Christian. *Automatrestauranger. Ett snabbmatskoncept från 1890-talet*. I Elbogen. Malmö Kulturhistoriska Förenings årsskrift 2010.

English summary

Automats were fast food restaurants where simple food and drink were served. It was a German invention from 1896 and the first automats were manufactured by Quisisana Automatenfabrik in Berlin. The rights for the Scandinavian market were acquired by a Norwegian company and from there introduced in Sweden 1899. Automats were then also manufactured by Swedish companies and they soon took over the Swedish market.

Many automat restaurants were established during the first two decades of the 20th century. In total, about 150 automat restaurants were started in Sweden and in Stockholm alone about 60.

After the First World War the automat restaurants did no longer have the pleasure of the news and were no longer regarded as fashionable as before. Moreover, they were never electrified. In the 1920ies many automats disappeared. Some restaurants continued, but now with the automats only as decoration.

Some tokens can be associated with the automat restaurants and this article identifies and describes the tokens known to be used in the Stockholm automats.

Vasa Automaten bredvid Hôtel Continentale på Vasagatan 44. Vykort postat 1903.

Bilder

1. 25 AB)(25 SpRaS. Rund, 24 mm. Mässing.
  2. 45:an 30 ÖRE)(SpRuS. Rund, 14 mm. Mässing.
  3. 45:an 15 ÖRE)(SpRuS. Rund, 13 mm. Mässing.
  4. BOLAGET 25 ÖRE)(SpRuS. Rund, 20 mm. Mässing.
  5. BOLAGET 15 ÖRE)(SpRuS. Rund, 13 mm. Mässing.
  6. BOLAGET 12 ÖRE)(SpRuS. Rund, 14 mm. Mässing. SP.3D.11:2.
  7. 10 CITY)(10 SpRaS. Rund, 20 mm. Mässing. SP.3D.1:1.
  8. CITY 15 ÖRE)(SpRuS. Rund, 13 mm. Mässing. SP.3D.1:2.
  9. CITY 12 ÖRE)(Bortsvarvad tillverkarstämpel. Rund, 14 mm. Mässing. SP.3D.1:3.
  10. DROTT 50 AUTOMATEN)(50. Rund, 25 mm. Mässing.
  11. DROTT 5 AUTOMATEN)(5. Rund, 25 mm. Mässing.
  12. HELLMANS 100 AUTOMAT)(100 | M.Petterson Stockholm. Åttkantig, 30 mm. Mässing.
  13. HELLMANS 50 AUTOMAT)(50 | M.Petterson Stockholm. Vågformigt rund, 30 mm. Mässing.
  14. HELLMANS 35 AUTOMAT)(35. Kvadrat, 26 mm. Mässing.
  15. HELLMANS 10 AUTOMAT)(10 | M.Petterson Stockholm. Rund, 24 mm. Mässing.
  16. HUMLAN 15 ÖRE)(SpRuS. Rund, 13 mm. Mässing.
  17. KARLA 15 ÖRE)(SpNS. Rund, 17 mm. Mässing.
  18. 5 AK)(5 SpRaS. Rund, 29 mm. Koppar.
  19. 10 KA)(10 SpRaS. Rund, 20 mm. Mässing.
  20. 100 AN)(100 SpRaS. Rund, 29 mm. Mässing.
  21. 25 AN)(25 SpRaS. Rund, 24 mm. Mässing.
  22. 100 OA)(100 SpRaS. Rund, 29 mm. Mässing.
  23. 25 OA)(25 SpRaS. Rund, 24 mm. Mässing.
  24. 10 OA)(10 SpRaS. Rund, 20 mm. Mässing.
  25. 5 OA)(5 SpRaS. Rund, 29 mm. Koppar.
  26. QUISISANA)(25 | M. Pettersson Stockholm. Rund, 22 mm. Mässing. SkP.45.76:1.
  27. QUISISANA)(5 SpRaS. Rund, 19 mm. Mässing. SkP.45.76:2.
  28. AUTOMATA 25 ÖRE)(SpRuS. Rund, 20 mm. Mässing. SP.3D.2:1.
  29. AUTOMATA 15 ÖRE)(SpRuS. Rund, 13 mm. Mässing. SP.3D.2:2.
  30. AUTOMATA 12 ÖRE)(SpRuS. Rund, 14 mm. Mässing. SP.3D.2:3.
  31. STURE 15 ÖRE)(SpRuS. Rund, 13 mm. Mässing.
  32. STURE 12 ÖRE)(SpRuS. Rund, 14 mm. Mässing.
  33. 10 TA)(10 SpRaS. Rund, 20 mm. Mässing.
  34. 5 TA)(5 SpRaS. Rund, 29 mm. Koppar.
  35. TURIST 15 ÖRE)(SpRuS. Rund, 13 mm. Mässing.
  36. TURIST 12 ÖRE)(SpRuS. Rund, 14 mm. Mässing.
  37. VASA 25 ÖRE)(SpRuS. Rund, 20 mm. Mässing.
  38. VASA 15 ÖRE)(SpRuS. Rund, 13 mm. Mässing.
  39. VASA 12 ÖRE)(SpRuS. Rund, 14 mm. Mässing.
  40. N.A.A.B. 15 ÖRE)(SpRuS. Rund, 13 mm. Mässing. SP.3D.11:1.
- Förkortningar:* SpRaS - Sporrongs raka stämpel; SpRuS - Sporrongs runda stämpel; SpNS - Sporrongs nyare stämpel